

ЕДИНЕН И МНОГОЛИК

(Спомени за Тодор Павлов)

Стоян Ц. Даскалов

Има много талантливи творци, но личности изключителни, характери силни, целеустремени, многостранни и единни, непоколебими в своя жизнен и творчески път, са малко. Те събарят всички прегради заради голямата идея, на която са се посветили, догонват далечни хоризонти, проникват в битието и небитието, осмислят видимото и извличат от него философски обобщения, утвърждават ценното и хубавото, просмукват от епохата най-главните тенденции и ги претворяват в единна стройна система, която става философски, идейно-художествен катехизис за поколенията. Такива творчески фигури крият до последните си часове една сила и едно обаяние, което кара дори противниците им да ги уважават. Те са родени да трасират пътища, да предричат бъдещето, да се борят и умират за своята правда. Те създават школи и свои последователи, решават най-мъчните формули в науката и литературата. И ония, които са се опитвали да се изпречват в пътя им, да ги събарят, са отстъпвали победени, без да могат да създадат нещо свое и стават най-често глашатаи на чуждопоклонство и еkleктизъм. Така лесно не се придобива ерудиция, мъдрост, самобитност. Трябва да им е далена дарбата, трябва да е обогатена тя с най-великите идеи на времето, трябва силна воля, остър, проникателен ум, развълнувано сърце и много-много още качества, за да израсне един творец над ръста на другите и да се утвърди като направляваща личност в творческия път на нацията.

Такава изключителна личност, с която нашият народ се гордее пред целия свят, беше Тодор Павлов. За него в една своя реч пред културните дейци д-р. Тодор Живков каза, че е колос в нашата литература. Тази оценка беше изградена в продължение на десетилетия и нашият първи секретар образно и точно изрази общото партийно и всенародно мнение.

Животът и делото на Тодор Павлов са свързани в едно неразривно цяло, което представлява история на партийните борби, на партийната философия и литература през две епохи — преди освобождението от фашизма и капитализма и след освобождението на Девети септември, епохата на социализма.

Тодор Павлов воюваше по всички направления, от неговия изключително наблюдателен поглед не можеше нищо да убегне. За неговото необхватно дело пишат философите не само от нашите социалистически страни. Неговото име е известно по целия свят като изтъкнат идеолог и философ. С неговите трудове се занимават и отрицателите му от капиталистическия философски фронт. Богатото му разнообразно творчество е един изключителен национален капитал. И мисля, че не е пресилено, ако кажа, че той е проява на нашия национален гений, вселен в една неповторима личност. Нека това не прозвучи пресилено като укор към някои по-млади, които на времето не видяха дълбоките корени и необозримите разклонения на един великан. Ние не сме вдигали изкуствен шум около името му. То самото се е вкоренявало в нашата литературна общественост, бурите не можаха да го прекършат и отскубнат от душата на народа, напротив, в борбата то се подмладяваше и възвисяваше и привличаше погледите на всички учени, философи, писатели, художници, артисти, музиканти, докато стана бащинско крило на млади и стари. Аз нямам намерение да говоря за философа Тодор Павлов, но ще разкажа някои спомени за него като наш другар, писател и критик,

Той е автор на художествени произведения, разкази и новели, фейлетони, статии, искрено преживени, изстрадани в борбата против фашисткия строй. Минал през затвори и лагери, смъртирал зад граница, преследван и прескачал неведнъж смъртта, той съвсем естествено стана наш грижовен съветник през целия си живот. Всички допирахме до него. Аз бях учител в провинцията в моето родно село и следях всичко, което се пишеше в нашия партиен и прогресивен печат. Всеки ред от Тодор Павлов поглъщах жадно, всяка мисъл беше нова, всяка дискусия мобилизирахме. Той прокарваше дълбоки бразди в душата ми, отскубваше бурените, посяваше семето на бунта. Чрез неговите думи и аз проверявах себе си и ако съм допуснал отклонение, връщам се, проверявах себе си, своя идеен и творчески път. Тодор Павлов стана мой учител, без да сме се виждали. Учител по философия, литература и критика. Знаех, че и Тодор Павлов е бил учител, гонен и уволняван. И също не беше свърнал от своя път. Взех малкото си куфарче и тръгнах за София, за да го напълня с нова литература. Беше през 30-те години. Потърсих Тодор Павлов в книжарница „Нов свят“. „Той дохожда тук — ми каза Стоян Стоименов, който беше издател на неговите книги. — Но най-сигурно ще го намериш в квартирата му на „Опълченска“. И аз отидох с куфарчето у дома му. Изкачих се и попитах за него. Излезе един снажен мъж, на средна възраст, с остър поглед, високо чело и буйна коса. „Искам да видя Тодор Павлов“ — казах аз. „За какво Ви е?“ — попита ме той. „Да взема неговите книги“ — казах смутено и той ми посочи насрещната врата. „Ето тук влезте“. Когато влязох, там седеше не мъж. Аз се повърнах и попитах: „Но в тая стая не виждам Тодор Павлов, а една жена.“ „Тя е секретарката, редакторката, тя ще ви даде каквото искате.“ „Но аз искам и да говоря с него.“ И тогава строгото му лице се разчупи.

— Аз съм Тодор Павлов — каза той, подаде ми ръка и се засмя. — Какво искате да говорите с мен? Свършете си работата при жена ми и елате. Аз в момента пиша, но щом идвате от провинцията, ще поговорим.

Представих се на другарката му — така Гана — с пораснало уважение към нея. Тя му бе първият и единствен творчески помощник, секретар, редактор, администратор. Тя не само му осигуряваше спокойствието, за да пише, но и споделяше мнения за написаното от него и за други. Той така я представи, че веднага в мене дълбоко се вряза неговата признателност към нея, която ме задължаваше. Взех неговите издания, поговорихме кой съм и що съм; тя излезе, върна се след малко и ме покани при него. Бачо Тодор, както го наричахме приятелски и с уважение, веднага ме подхвана със суровицата, така да се каже, като че ли се знаем открай време:

— Ти що не се обаждаш досега, бре?

Това закачливо, свойско обръщение прогони моето смущение и аз се чувствах вече спокоен пред учителя. Тъкмах се да говоря по-смело и откровено.

— Аз те знам. Уволнен учител от Врачанско, село Лиляче. Чета твоите работи в нашия печат и виждам зрънцето, идейното, което ражда художественото.

— Аз членувам сега в Съюза на писателите от провинцията — казах му. Но там имаше само един вестник и се мъча да проникна в столичния печат.

— А то не е лесна работа, а? И аз още се мъча. Всички се мъчим. Рахатът ще дойде след победата... — замълча той и соннато ме забра: — Е, какво ми носиш? Как така идваш на гости без нищо? Не си ли написал някои работи, нови, да ги видя?

— Написал съм — казах аз и забърках в куфарчето, напълнено с книгите му, защото бях взел и за моите другари. — Ама дали ще имате време?

— За такива работи винаги имам време. Нали сме колеги, другари...

— Ами сигурно вие сте уморен...

— Има време и за почивка. Чети! Какво е това? Стихотворение, разказ, статия?

Аз бях вече печатал и стихотворения, и статии, и разкази. Но сега носех напечатан разказ. Той го взе от ръцете ми, спусна вежди и иззоба първите редове. Сви устни, наклони глава.

— Хм, чети...

Неговата прямота и повелителност ме насърчаваха и мобилизираха. Аз зачетох. Гледах го как реагира. Облегнат на лакът, той слушаше.

— Да не ви отегчавам? — попитах, защото не разбирах какво точно изразява лицето му. Делових една замисленост, но какво изразяваше тя? Положително ли беше мнението му, не можах да разбера. Изглежда, такива са философите, мъчно разгадаеми.

— Чети, чети! Аз сам ще ти кажа, ако трябва да спреш.

И аз прочетох разказа докрай. Стоях изтръпнал, ближех устните си. За пръв път четях свое произведение не пред когото и да е, а пред Тодор Павлов и не знаех каква суровица ще заиграе на гърба ми. Бях чувал от „релефия“, че е суров, понякога може да те унищожи със силата на словото си. И примирено чаках своето унищожение и оправдавах „унищожителя“. Той беше колос за мене още тогава. И аз с повдигната глава, като към връх, чаках присъдата си. Какво ще хареса и дали въобще нещо ще хареса. И ако нещичко хареса, какво ще бъде онова, което ще го раздрани и накара да ми каже истината, без залягване. Да си кажа правото, бях почти убеден, че ще чуя такива думи от устата му: „Ти защо не учиш децата, ами си губиш времето?“

Но той взе разказа, прегледа пак първите редове, повдигна вежди и се приведе към мене — учителят строг към смирения ученик.

— Ти знаеш ли какво си написал?

Конвулсивно повдигнах рамене. И стиснах устни.

— Ти си написал. . . нещо, което очаквах някой от нашите другари да напише за селото. . . Това беше разказът „Мирон“, печатан в „Кормило“.

— Първо, ти си взел, просто си отрязъл като с плут една блана от родната земя, един къс от суровия живот на нашето село, в което се оглежда животът на целия ни трудов народ, цялата мизерия.

Аз слушах неговите думи и се чудех, че той казва неща, които съм си мислил на село, но никога не съм ги споделял с никого. Как умее да прониква и да вади от душата ми!

— Второ, ти си взел един герой, едно селско босяче, което се превръща в типичен герой за нашата действителност. Нищо, че е дете. Той е представител на жизнелюбещия живот, на бодрото, на оптимизма сред разложението и немотията, които докарва буржоазният строй. Това, че туй дете ходи зиме босо на училище, че не е вкувало чай в живота си, в двайсетия век на цивилизацията, че този чай се превръща в една мечта за щастливо бъдеще, че той, Мирон, горкият, милият, заспива под бумтежа на печката, край врящата тенекия чай, стиснал в мършавите си ръце голямата паница с филия качамак и дървена лъжица, сложил глава на дървчата. . . Това е един страшен протест срещу този строй, но протест, изразен своеобразно, протест чрез мечта на едно дете — да вкуси глътка чай.

Аз не бях правил такъв анализ на произведението си. За пръв път чувах от него какво съм написал. И ми стана топло, изпотих се, само триех с длани лицето си и повдигах кичурите на падналата ми овлажняла коса. Това, което той говореше, беше моята тайна, ловко скрита мисъл, неуволнима от цензурата, но разбираема за тия около мене. И ето Тодор Павлов бръкна дълбоко и я извади.

Тази оценка на разказа ми отне думата. Аз не можех нищо да добавя.

— Имаш ли нещо ново, неотпечатано?

Аз му показах откъса от „Гарчо“.

— Остави ми го, ако обичаш. . .

Той ми каза „ако обичаш“, а в същност ми заповяда.

Аз му го оставих и си тръгнах.

— Обаждай се, като идваш, и не дохождай с празни ръце на гости. . .

Аз зачаках да видя какво ще стане с откъса ми. През това време прочетох всичко, което си бях купил: книгите на Тодор Павлов и други наши писатели, издадени от „Нов свят“. Получавах всичката наша прогресивна преса. Един ден, като преглеждах вестниците, видях откъса „Гарчо“. И така останах насред улицата пред общината, разперил вестника: усмихнат, с благодарност към човека, който се погрижи за мене, без да му досаждам с писма.

Отгук започна нашата творческа дружба. Винаги когато отидех в София, аз търсех Тодор Павлов, Георги Бакалов, Тодор Самодумов и други пролетарски писатели. И шом започнеха ново издание, веднага намирах отворена врата. Но най-много идейно-творчески срещи съм имал с бачо Тодор. Нему съм чел свои работи. Той обичаше да му чета ръкописите си. А после

ги вземаше сам да ги преглежда редакторски. Те бяха на ръка написани, разбира се, защото тогава още не познавах пишешката машина. По-късно Георги Караславов ме препоръча на една фирма, откъдето той си беше взел „Хермесбеки“, да ми дадат на кредит и на мене една такава малка, лека машинка. Но дотогава много измъчвах бачо Тодор с моя ситен, нагъйкан почерк. Затова ме караше понякога да му разказвам разказите си, дори сюжетите за разкази. „Че това си е готов разказ, бе“ „Но когато го напишех и му го занасях, той се понамръщваше. „Когато ми го разказа, имаше по-хубави неща, детайли, които си пропуснал! Я си ги спомни и ги възстанови“ И често след това ме караше да разказвам. „Забелязах, че когато разказваш, ти твориш нови неща. Откъде е дошло това разказваческо изкуство?“ „Нали това ми е работата, да разказвам по цял ден на учениците, па и по майчина линия иде. . .“ Това беше помощта на критика Тодор Павлов.

Напоследък някои много евтино назовават тоя или она „феномен“. Ако трябва да се употреби тая дума за някого от нашите съвременници, то е само за Тодор Павлов. Той беше истински феномен. Признахме му приживе, че е гигант, колос на нашия обществено-политически и културен фронт. Делото му обхваща две епохи. Това, което той каза за нашия творчески метод на художествено изображение, се отнася напълно за самия него: единен и многолик! Както страстно се интересуваше от творчеството на писателите и вземаше ясно и категорично отношение, така грижливо се отнасяше към своите близки. Той не разделяше творчеството от битието на автора. Въобще не му беше познато раздвоение. При всяка среща с него било в книжарницата „Нов свят“ на Стоян Стоименов, на ул. „Екзарх Йосиф“, било в дома му на ул. „Тетевенска“ той веднага съчастнически питаше: „Е, как сме?“, т. е. и аз, и ти, и целият наш свят как е. Искеше да му разказвам какво е положението на село, как работя с учениците, с младежите, с бащите им, в кооперацията, читалището и всички други масови организации; какви неприятности имам, каква е учителската ми колегия, кой е инспекторът, и т. н. Не само като бивш учител се интересуваше от моята педагогическа и обществено-политическа работа, но и, така да се каже, като мой идеен и творчески началник. „Все по-мъчно се диша — отвръщах му, — затварят се всички врати, разтурват се дружества, спускат се кепените на читалищата, страшен надзор над кооперациите, отвсякъде се стяга обръчът, а училищата ги превръщат в участъци. . .“ След моите две уволнения по чл. 70 и чл. 24, за които той знаеше, над мене надвисна третото. Дори самият инспектор д-р Боев, който ми беше учител по педагогика в Шуменския учителски институт и ми възстанови за втори път правата, ме посъветва да се махна, за да не му създавам повече неприятности. Откровено си каза, че не ще може повече да ме закриля. Тогава Тодор Павлов спусна вежди и дълго мисли. Аз бях дошъл за това — да чуя неговото мнение.

— И да дойдеш тука, ти писател на града няма да станеш. Коренът ти е там, на село. Стой си там и продължавай връзката с тук.

— Ами работа? Като стоя без работа, там още по-бие на очи, ще търся какво работя.

— Е, нали си още председател на кооперацията, това е голяма работа.

— Да, но това е безплатна работа!

— Не ми харесва това преместване, тук ще бъдеш без почва, ще избледнеят наблюденията ти, и селското даскалче-белетрист за какво ще пише?

И тогава решихме така — оставам си председател на селската кооперация в моето родно село, както и член на управителния съвет на Мездренския народен кооперативен съюз, продължавам да участвам активно в кооперативното движение, да основавам младежки кооперативни групи и нови кооперации, някъде и трудово-зеделски предвестници на ТКЗС, а същевременно се записвам да следвам в София и да работя някъде. Къде, той обеща да помисли. И аз също мислех. Съдобен въпрос в живота и творчеството ми! Срещнахме се пак у дома му и той предложи онова решение, което и аз бях вече намерил. Той беше говорил с Тодор Самодумов да поема списание „Росица“, единственото художествено реалистично списание за деца и юноши, орган на ученическите кооперативни дружинки, издание на Общия съюз на земеделските кооперации в България. След обновата Самодумов, създателят на списанието, беше заменен с един редакторски триумвират. Понеже този триумвират беше чужд на кооперативното движение и се помъчи да измени физиономията и съдържанието на списанието, масово протестирахме от кооперациите, връщаме книжките и го свалихме. Тодор Самодумов искаше свой човек да заеме мястото. „Ще идеш при него, каза ми бачо Тодор, аз му говорих. . .“

— Но ние се познаваме по линия на учителската профопозиция, а освен това аз съм сътрудничил с разказчетата при него.

— Още по-добре, срещнете се и уредете тоя въпрос, много е важно на каква основа ще стъпиш тук в града, тя решава и позицията ти. . .

Аз бях поставил вече в районния кооперативен съюз моя въпрос за съдействие и управителният съвет, на който си оставах редовен член, ми написа препоръка до Общия съюз на земеделските кооперации в София да ми дадат съответна работа. Тогава съюзът се управляваше от избрано на конгреса ръководство от земеделци и комунисти, под контрола, разбира се, на Земеделската банка, която си имаше свой назначен директор и в самия съюз. Но кооперативното движение беше една голяма народна сила и те бяха притиснати отвсякъде, не можеха да виждат всичко. Назначиха ме най-напред за надничар в отдел „Плодове“ и скоро ме изгониха. Бачо Тодор се смия, когато му разказах защо са ме уволнили. Там се работеше с милиони лева, обръщаха се чуждите валути в левове, левове в чужда валута. Отчитаха се печалбите и загубите от всички изнесени плодове от България чрез кооперацията. Неприятна работа, досадна и мъчна за мене, който идвам от училището. Сметките на моята кооперация бяха едва ли не ученически упражнения в сравнение с голямото счетоводство! Един ден дойде инспекторът, бивш полковник, със злобно треперещата си склеротична ръка поднесе една сметка и запита строго и гневно: „Кой е правил тая операция?“ Мина от човек на човек и дойде при мене. Аз мушнах книгата, която четях, на поличката под масата и целият се изчервих. „Ти знаеш ли с колко хиляди лева си ошетил България?“ Уволниха ме, но нашите хора от ръководството благодарение на защитата отдолу, от Мездренския кооперативен съюз, и отгоре — от Тодор Павлов и Самодумов, ме прехвърлиха в администрацията на съюзните издания „Росица“, „Млад кооператор“, „Кооператор“. Лепях адресите.

„Това е повишение — ми каза бачо Тодор, — ще лепиш адреси, и ние с кака Гана лепим, както виждаш, ама ще дишаш и творчески въздух, ще пишеш на кооперативни теми и ще печаташ. Там ти е силата.“ И аз лепях адресите, дишах и пишех, печатах в съюзните списания. Когато след една година се освободи мястото на редактор на сп. „Росица“, аз го поех. Вече бях известен не само като кооперативен деятел, но и като кооперативен писател. Бях и главен редактор, и заместник-главен, гриях се и за оформлението, и за разпространението, единствен аз отговарях за всичко. Зад мене стояха бачо Тодор и Самодумов.

— Това е голяма трибуна и ти трябва още по-широко да я използваш! — казваха ми двамата Тодоровци. И аз я използвах. Привлякох за редовни сътрудници наши пролетарски писатели като Георги Караславов, Христо Радевски, Орлин Василев, Младен Исаев. „Разширявай, разширявай кръга!“ — съветваше ме бачо Тодор. — Привличай прогресивни, демократични писатели-антифашисти“ Активно участвах Светослав Минков, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев, Асен Разцветников. Асен Босев се изяви като детски поет най-напред в „Росица“. Елин Пелин, Ран Босилек, Дора Габе, Калина Малина, Веса Паспалеева, Васил Павурджиев, а и братята Лъчезар Станчев и Емил Коралов, въпреки че издаваха свое детско вестниче „Весела дружинка“, също сътрудничаха на списанието. Тук Мария Грубешлиева прописа за деца. Та дори и Павел Вежинов написа единственото си детско разказче „Кандил-мандил“ — против пиянството. А от художниците привлякох Стоян Венев, Илия Бешков, Борис Ангелушев, Александър Жендов. Отворих страниците и за съветските автори. Веднъж у бачо Тодор се свързах със стария партийен деятел Никола Въжаров, който превеждаше и натъкмяваше съветски четива за списанието. В „Млад кооператор“ бях литературен съветник и там навлязоха млади писатели-комунисти като Васил Воденичарски и др. Тази дейност Тодор Павлов оценяваше като народополезна, политически правилна и препоръчваше да се разширява и задълбочава, особено след като прогресивният печат беше забранен. Настанаха тежки времена, нямаше къде да се печата. Мъчехме се да прокарваме мислите си през иглените уши на жестоката фашистка цензура. Да мъчим ли или да използваме някои буржоазни издания? Ставаше голямо разместване на пластове. Някои буржоазни среди провиждаха накъде отиват събитията. И все повече се демократизираха. Острият политически усет на бачо Тодор непрекъснато се потвърждаваше. Аз си спомням как около стотина български писатели и общественици дадоха изявления за кооперативното движение в един момент, когато страната ни беше окупирана и не можеше

да става и дума за свобода и справедливост. Журналистът Петко Тихолов, социалист, осъществи една прекрасна инициатива, като издаде цяла книга за ролята на кооперативното движение, което е изградено на здрава народнодемократична основа в разрез с диктатурата на хитлеризма. Ето какво писа в тая книга Людмил Стоянов: „Обединяващото значение на кооперацията е голям морален капитал за човечеството. Тия е етап към по-висши форми на обществото — запазва и укрепва свободата и човешкото достойнство.“ Като от трибуна Георги Караславов заявява в същата книга: „Кооперацията днес е мощен стопански фактор и могъща форма за превъзпитанието на народните маси, за икономическото изравняване и политическото побратимяване на всички хора по света...“ Младен Исаев отправи следния призив: „Писател, който не е на страната на икономически слабите, не е искрен писател на кооператизма...“ Аз също участвах с интервю в книгата („Българските писатели за кооператизма“) и си спомням някои мисли от ония тежки години — 1942: „В борбата между стария и новия свят аз решително заставам на страната на новия. И ако съм работил, работя и ще работя за кооперацията, то е, че аз я смятам за един огромен лост, който спомага да се открият канарата на стария свят и да се открие простор и светлина за новия. За мен кооперацията е символ на свобода. Днес кооперациите са гнезда, в които е събран народностният ни дух, в които се пазят съществените наши качества като народ — стремежа ни към самоуправление, свобода и справедливост. Там, в тия гнезда се излюпват сега млади сили... създадох се безбройни младежки легиони, готови всеки миг за подвизи и жертва. Аз самият работя за тая победа. Нещо ми подсказва, че тя ще дойде скоро. Аз я виждам вече през сумрака на тия задъхани дни, как разчертава земите, отмерва ги на големи кооперативни стопанства и трактори като луди коне тъгнат по лъките и баирите. Реките, хванати в каменни корита. Сред селата, нови, разхубавени, се издигат огромни палати, хората бързат засмени, весели. Във върбащите долу бръмчат юзини. България голяма, свободна, щастлива като в приказка...“

Ето как в тая страшна 1942 г. се създаваше народното сцепление и се изграждаше един широк антифашистки фронт по партийна повеля. И това още един път потвърждава прозрението на Тодор Павлов.

Ала само с кооперативните писания не можеше да се изпълни голямата задача: да се стигне до сърцето на целия български народ и да се поведе в решителна битка. Още повече, че и кооперативните издания бяха под окото на цензурата и обръчът около кооперациите се стягаше. Трябваше да се прониква в буржоазния печат, за да чуе все пак народът нашия глас и да разбере, че партията намира нови форми на изява и легална борба. Но с цената на какво? Да притъпим острието на перото си? Да изкривим мислите и чувствата си, да сдадем позициите ли? Та това е равно на измяна! Намирахме културни страници, където прокарахме своите идеи. Но политичията бързо ни подлущаше. Трябваше да задълбочаваме и разширяваме проникването в официалния печат. В един разговор Тодор Павлов шеговито ми каза: „Ако ти стискат гашите, печатай!“ Предупрежданието беше основателно, защото един неукрепнал слабохарактерен творец можеше лесно да се подхлъзне. Имаме такива случаи. Някои смятаха, че буржоазията е превзела Чудомир, който печаташе редовно хумористичните си разкази в най-изявения реакционен вестник „Зора“, но бачо Тодор ме изненада: „Ами щом може оттам да осмива самата реакция, то е все едно отвори в крепостта да бие в гръб самия враг!“ Той следеше какво пишат противниците по всички въпроси и това му беше силата. За да воюва с класовия враг, той опознаваше тактиката му и своевременно намираше съответно партийната стратегия. И Чудомир наистина направи пробив със своите изобличителни разкази, които нямаше къде другаде да се появят и свършат своята положителна работа, а можеше и авторът в отчаянието си да ги захвърли. И днес никой не го съди, че ги е печатал в „Зора“, а поколенията са му признателни, че им е оставил такова голямо наследство. Тодор Павлов одобряваше проникването и в сп. „Българска мисъл“, издание на Върховния читалищен съюз с главен редактор проф. Михаил АриAUDов. Там Христо Радевски напечата „Когато въздух не достигаше“. Тодор Павлов изрази одобрение, че и „Човешката песен“ на Младен Исаев, така също и мои разкази, като „Магдина чука“ и глави от „Път“, които му четох предварително, са се появили там. По времето на „Кормило“ той се разгнев и осъди дейността на групата, която не предаде вестника. Младен Исаев направи добре, че публикува с признателност неговото строго предупредително писмо. Сам Тодор Пав-

лов, верен на тая партийна повеля, напечата в списанието на проф. Михалчев „Философски преглед“ своя статия. „Това не значи, че съм станал ремкеанец.“ — подсмиваше се бачо Тодор. Последва примера му и Пантелей Зарев, който напечата там също две статии, едната от които беше „Литературата като познание“. Значи ли, че и той е станал ремкеанец? Най-широко се разгърна като социолог в същото списание Иван Хаджийски с изследването си „Бит и душевност на българина“. Значи ли, че като използва тази трибуна, философски отричаща нашата комунистическа идеология, е изменник? Самият главен редактор, който до края на живота си не се отказва от ремкеанството, първият пълномощен министър на България в СССР, след възстановяване на отношенията ни през време на обновата публикува статията си „За стила на живота в Съветския съюз“. Значи ли това, че се е отрекъл от своя учител Ремке? Тодор Павлов използваше и списанието „Изкуство и критика“, в което сътрудничиха предимно комунисти, прогресивни и демократични писатели и общественици. Там печатах и аз някои разкази, като например „С хората“, „Общественик“, „Гостенка“ и други. Там се появи и Павел Вежинов с по-задълбочените си новели, и Валери Петров с неговия „Палечко“ и други. Не беше леко на главния редактор Георги Цанев да поддържа антифашисткото и демократично направление в списанието. Там се мъчеха да проникнат и някои реакционни писатели. Тодор Павлов обясняваше така голямата дифузия по това време, която нахлуваше по всички буржоазни вестници и списания: „Ние нямаме друг път, освен да използваме тия трибуни, без да отстъпваме от позициите си, а и те, редакторите им, нямат друг път, освен да пропускат напредничави притоци. За да живеят изданията им, трябва да отварят вратите на нови, млади сили, да внесат някакво освежаване, инак ще загинат! Може би си правят сметката да прецупят тоя или она, но ние сме наясно по тоя въпрос. Проникването изисква устойчивост, противодействие, самозащита на идейността.“ Пантелей Зарев в своята „Панорама...“ се опита да разгледа тоя въпрос за „лявата вълна в литературата“ през време на фашизма, но той заслужава много по-задълбочено и документирано изложение. Някои наши писатели са появиха и в „Златорог“, откъдето главният редактор Владимир Василев воюваше с Тодор Павлов като с най-върл естетически противник.

Тая тактика и теоретически, и практически се използва и сега от борещите се за свобода. Широка гъвкава дейност на Тодор Павлов на литературния фронт заслужава специално изследване. Тя е цяла школа, в която израснаха поколения неговии последователи, воюващи за партийно изкуство. Той беше не само наш съветник, но и бащински се грижеше за нас. Понякога, свил гневно вежди, под които очите му изпускаха искри, той ни ругаше чистосърдечно, дружески, от обич, гледаше на дреболиите по-отвисоко и по-нашироко. Воюваше против всяка грешна стъпка, против всяко объркване или отклонение, което носи опасност отдалеко или отблизо. Не крия, че моят творчески растеж и творческа закрила са минали под неговата ярна, мощна десница и няма да бъде силно, ако с признателност кажем: ние сме тодорпавловско поколение.

Спомените ми за Тодор Павлов обхващат близо половин век. Ако река да ги разказвам, ще излезе цяла книга. В центъра на всеки спомен стои неговата несъкрушима фигура, стои човекът, който прониква веднага в тебе, разбира колко струваш, дори и онова, което се мъчиш да спотайваш, и те кара да се изповядаш. Той беше такъв човек, че след разговора с него ти става ведро, вдъхновяваш се, набираш сили да прескочиш препятствия и продължиш пътя си към по-голямата цел. В най-тежките години бачо Тодор е прониквал мъдро в събитията, предсказвал е техния развой, организирал е и мобилизирал своите, давал е тласък на непримирима борба и вяра в победата. Не мога да забравя 1941 г., 22 юни, оная потресаваща неделна утрин, когато дойде страшната вест за коварното нападение на хитлеристките пълчища над Съветския съюз при сключен пакт за ненападение. Това вероломство хвърли в тревога целия български народ. Всеки питаше — какво ще стане? Радио и вестници тръбяха светкавични съобщения, че за два-три дни хитлеристката машина, напомена да спукване, ще влезе триумфално в Москва, и ще направи на Червения площад своя победоносен парад. Целия ден сновяхме трескави. И привечер аз не удържах. Трябваше да разбере истината! Имаше такъв човек, който шеше да ми я каже — бачо Тодор. И се запътих към него на ул. „Тетевенска“. У бачо Тодор бяха надолзи още хора, насядали кой където намери. Той ни посрещна радушно. В такива изключителни събития близките се търсят и не ги смущава теснотията. Лицето му беше напрегнато, веждите изострени, очите бляскаха.

— И какво ще стане сега, бачо Тодоре? И тия нашите окупатори са пошръкляли. Той приседна между нас и на вечерната светлина изглеждахме насъбрани около стар овчар, който ще разгадае утрешния ден по звездите.

— Сега започва разгромът на фашизма...

Неговите думи засягаха пожара, но той глееше, надигаше се и пак ни говореше и задушаваше.

— Не може да има друг изход — хитлеризмът сам си изкопа гроба в Съветския съюз.

Поолекна ни. — Но те нахлуват, навлезли са дълбоко...

И той започна възбудено, страстно и логично да доказва защо така ще свърши тоя световен двубой.

— Първо, сметката на Хитлер ще излезе крива. Той не ще може да излъже съветските републики с фалшива самостоятелност, за да ги откъсне и противопостави. Съветският строй ги е сполел така, че това намерение ще остане илюзия, която рекушира срещу него.

Второ, хитлеризмът няма тая сила да завладее такава обширна, разнообразна, мъчна територия. Скоро ще започне да боксува. Който не знае руската земя, нищо не знае. Аз съм бил там и знам...

Трето, Хитлер не може да разчита на поробените страни, в които са се разпрострели войските му, за да поддържа господството си с насилие. Напротив, в окупираните народи се създава съпротива, започва борба за освобождение. Така че ще има пожари в тила си и няма да му стигнат сили да ги угаси. Една Англия, Франция, Америка няма да го оставят да стане световен владетел. Изключено! Неминуемо ще се обединяват в зависимост от своите интереси не само великите държави, но и всички други. Рим — Берлин и Токио, тая ос скоро ще заскърпа и ще се счули. Убеден съм в това. Сега започва разгромът на хитлеризма.

Едно затишие след преминала буря. Гледаме се всички успокоени за малко и пак се връщаме към бачо Тодор като към гадател на утрешния ден.

— И какво ще стане след това?

— Комунизмът идва! — тържествуващо обявява една руска другарка.

— Хм — поклати глава бачо Тодор и се усмихна, — не си правете илюзии. Така отведижд комунизмът няма да дойде. Ние ще съборим монархо-фашизма у нас, но не ще бъде по силите ни сами да управляваме...

Това ни охладя и леко разочарова. Десетилетия жертви, кръвопролития, а след победата — пак наново борба, очаквания, страдания... Но който е слушал Тодор Павлов, не може да не се подчини на словото му.

— Ще се установи една демократична, народна власт на първо време след войната и постепенно комунистическата партия ще завладее масите и започне осъществяване на своята програма... Това ще бъде един неизбежен исторически преходен период. Спомнете си какво беше след залповете на Аврора в Съветския съюз.

И пак така страстно, но логично той ни доказваше как ще се развиват събитията след победата. Неговото прозрение в буреносния затъмнен хоризонт се сбъдна. И трябва да призная, че във втората книга на „Път“ аз заложих именно прозрението му в тая съдбовна нощ и цялата тая сцена използвах като първообраз за началната глава.

Незабравима е срещата ми с бачо Тодор след победата. Той беше един от регентите. Живееше вече не на тясната да ни побере квартира на „Тетевенска“, а на ул. „Шейново“ 23 в една живописна двуетажна сграда, охранявана от Народната милиция. Обадих му се по телефона там, защото в регентството беше мъчно достъпен. Той каза: „Ела!“ Беше по обед. Слънчев ноември. Предупреденият милиционер ме пусна и на вратата на „двореца“ ме посрещна кака Гана. По нищо не личеше, че е станала регентша! Същата си, дружелюбна, усмихната, сякаш мъките и теглата не са засегнали сърцето ѝ. И ме въведе направо при „негово превъзходителство регента“. Той седеше все така, както на „Тетевенска“, просто в големия стол, в скромно обзаведения дом, без лукс, излишества и блясък. Квартира на пролетарски ръководител. И със свойствената му закачливост ми подаде ръка: „Къде се губиш ти бе, всички се изредиха да им помагам, кой служба иска, кой от затвора да спасяваме, само тебе те нема?

Бачо Тодор не якаше.

— Ето че и аз дойдох!

— Седай! — като ме погледна изпитателно, направо, рязко попита: — Обедвал ли си?

— Ами. . . да. . . — смънках аз.

— Тръвай да хапнем и там ще ми разказваш!

И аз покорно тръгнах след него. Използувах момента и му подадох от чантата си ръкописа на първата книга на „Път“. Той огледа подвързаното томче на пишеща машина и каза:

— Ето, това се казва подарък! — стисна ми ръката усмихнато и остави ръкописа на бюрото си.

— Едва я укрех от обиските! Само Пантелей Зарев я е чел в Радомир, където ни събра евакуацията.

— Аз съм много зает, но ще я прочета. . . Защото откъсите на времето и твоя Гарчо ме заинтересуваха. . .

— Можеш да не прочетеш всичко. Хвърли един поглед само върху новите глави и ми кажи ще я бъде ли?

Той замълча. Посочи ми мястото до себе си, седнахме на голямата маса, защото обедът го чакаше, а той трябваше да иде веднага в регентството. Тодор Павлов обичаше ония, които цени, да бъдат около него, като свои. И на трапезата разговаряше и доразвиваше мислите си, проверяваше всяко нещо.

— Ее, тежка ли е царската корона? — попитах го.

— Много! А вие мислехте, че щом вземем властта, всичко ще тръгне по мед и масло. Революцията сега започва, преустройството на цялата страна, смена на пластове, безкрайно много трудности, народни съдилища, виновни, невиновни, тежка, епохална, фундаментална битка!

— Излезна така, бачо Тодоре, както ни каза на 22 юни, 1941 г.! Едни не вярваха, че Съветският съюз ще победи, други си мислеха, че веднага ще обявим комунизма. . .

— Още не можем да възпрем тия мили другари! На Девети септември във Варна развяха знамето и провъзгласиха съветската власт, та трябваше и съветските другари да им дръпнат ушите! Какво правите вие, хитлеристите са още на границата! Съюзническа комисия има. . . Спрехме ги, ама не беше така лесно.

След време наминах да видя пак бачо Тодор. Водеше ме към него моят „Път“. Не допусках, че ще го заваря. Беше вечерта и прозорчето на кабинета му светеше. Изглежда, охраната беше вече много либерална към хората на изкуството и само като казах, че съм писател, той се позасмя и ми даде път. Кака Гана ме прие, както винаги, любезно. Не знам защо този път очаквах да ми каже: „Бачо ти Тодор е зает, пише нещо важно. Друг път се обади!“ Но тя ми кимна и от израза на лицето ѝ разбрах, че ще ме приеме.

— Има нещо да ти казва! — прошепна ми тя. — Тия дни ме питаше за тебе.

— Какво, дали ще ми се кара!

— Той ще ти каже! — позасмя се тя и потули някаква тайна.

Влязох при него и макар че наистина пишеше нещо трескаво, остави перото. На лицето му легеше умора, но то беше подвижно и приветливо. Хвана ме здраво за ръката и троснато рече:

— Ти къде се подена бре, магаре?

Така ласкаво се обръщаше понякога към ония, които чувствуваше близки. И пак ме захвана строго, както някога, при първия разказ:

— Аз прочетох твоя „Път“, а теб те нема!

Очаквах, че ще разгърне все пак ръкописа и ще ми направи някои бележки.

— Книгата замина за Партийното издателство. На Крум Кюлявков я дадох. Той отговаря за пропагандата и агитацията. Мисля, че ще излезе. Но ти. . . — заигра пръстът му като показка и очите му засвяткаха, — ти не трябва да оставяш тоя млад комунист наред пътя. Ще бъде грех, ако не мобилизираш силите си да изведеш тоя герой, роден от народа, на големия, широк път. И чрез неговия път на революционер да разкриеш пътя на партията и народа. . .

— Аз работя вече втората книга. . .

— Ако трябва и трета напиши, но дай цялата тая епоха, тая величава борба на народа под ръководството на партията, рамо до рамо със съветските хора за освобождението на човечеството от робство!

Това бяха думите му, които решиха съдбата на моя „Път“ по-нататък.

— И за друг един съвет дойдох, бачо Тодоре. . . — не можех още да го нарека „др. регент“ и той се засмя.

— Казвай!

— Събрахме се да видим кой ще иде доброволец на фронта в Унгария. . .

— Четох ти разказа „Фронтак“ в „Отечествен фронт“, значи ти си се писал вече фронтак!

— Да, но гледам, че някои се измъкват. Един бил нужен в университета, друг в министерството, трети, четвърти — жена му болна. Един измъкна писма, че е нужен в „Септемврийче“, друг в „Литературен фронт“, трети в ръководството на Съюза и какви ли не причини измислят. . .

— Ами война е това, не е екскурзия! През първата фаза дадохме много жертви за освобождението на Югославия. Хитлеристите са побеснели и нема така лесно да се предадат. Затова трябва чак до бърлогата да ги бием, рамо до рамо със Съветския съюз, петното на страна, съюзница на хитлеристка Германия, да измием. . . Нема какво да ти е чудно. Всекиму е мил живота.

— А защо само ние, десетина души там. . .

Казвах му кой са. Той задържа погледа си. Това значеше, че просъжда за миг поведението ни. Познаваше всички писатели много добре и като присви очи, свойски се извърна към мене:

— Слушай сега. Много добре направи! Ти имаш партийно поръчение да заминеш. Верно е, че това не е военна мобилизация. Ние не можем да мобилизираме, преди всичко нашата армия е народоосвободителна, доброволна. В нея постъпват най-добрите, най-смелите. Знаеш кои се биха за свободата на Югославия. Цели партизански отреди, политзатворници, концлагеристи. . . Това е елитна армия, идейна армия. И чест ще бъде за тебе да участвуваш в тоя освободителен поход. По мои сведения вие ще бъдете военни писатели — кореспонденти, художници, артисти. . . ще повдигате духа, революционния дух на бойците. Естествено и вие ще бъдете при същите бойни условия. Но дълга си трябва да изпълните. Дълг към народа, към България, към нашите освободители червеноармейците, към другите поробени страни, та дори към прогресивните сили в Германия. Стотици хиляди концлагеристи чакат освобождение от вас, разбираш ли? Ти ще се върнеш освободител, интернационалист, обогатен с много нови сюжети, от различни слоеве и народи, нови взаимоотношения, нови усещания, ще получиш за цел живот една интернационална закалка, която ще разшири хоризонта ти на творец и обогати палитрата ти. Там ще бъдат твоите герои — селяните, твоят Гарчо ще бъде там, как може заради това, че други се измъквали, ти да не отидеш. Когато твоите Гарчовци отиват, как ще ги описваш после в тоя освободителен поход? Отивай!

Той каза това, като че ли веднага трябва да навлека войнишките дрехи, защото аз дори не бях служил като военен, а като трудовак бях пращан по трудови роти. Към края на декември, когато валеше обилен сняг, заминахме на фронта в Унгария. И винаги когато стане дума за Отечествената война, аз с признателност си спомням за „негово превъзходителство“ регента на България бачо Тодор, за обета, който ми услади залъка, и за съвета, който предпрече моето жизнено и творческо обогатяване.

Той следеше моето творчество отблизо, занимаваше се с него и често след прочитане на мои статии дори ме викаше да разговаряме. Интересно е, че такъв колос е пожелал да ме информира какво пише сам той и да пита какво е мнението ми за неговата наскоро публикувана творба. И аз съм му казвал откровенно, което още повече ни сближаваше. Тодор Павлов не познаваше двуличното. Той беше пряк и обичаше прямотата на последователите си. Може да се каже, че с Тодор Павлов мъчно се спори. Всеки, който се е опитвал да излезе на глава с него, е завършвал злополучно! Както на времето Владимир Василев с опита си да отрече неговото схващане за изкуството в статията си „Баражи от литературни формули“. Трябва да призная, че и аз съм се опитвал да споря с него не по същността на теорията на отражението, за което не ми стигаха сили, а по някои проблеми на действителността, която след освобождението бързо се изменяше и не можеше да се обясни веднага и да се подведе под познатите ни знаменатели. Спорът ни започна по време на първия конгрес на текезесетата в България. След обширния, изчерпателен отчетен доклад на др. Тодор Живков в зала „Универсиада“, при небивало посещение на делегати от цял свят, се развиха оживени разисквания. Аз бях делегат на конгреса и след моето изказване бачо Тодор ме посрещна на шик:

— Ти какви ги разправяш, бе, че тия текезесета от преди Девети септември са били първите социалистически гнезда у нас! Не може да има социализъм на буржоазна основа, без наша власт! Ясно ли ти е?

— Ясно ми е, бачо Тодоре, но кажи ми какво са комуните, които нашата партия създаваше през земеделско време? Лично Георги Димитров осея Врачанския край с такива комуни...

— Това е частична политическа власт в буржоазното общество. Да вземем обшината в едно село още не значи, че сме направили социализъм!

— А как да си обясним тогава появяването на пролетарска литература в буржоазно общество? Как да си обясним тогава съществуването на метода на социалистическия реализъм при буржоазна власт?

— Едното е идейна надстройка, а другото е икономика, производствени отношения!

— Да, но наша проява, наша идейност, израсла в пукнатините на буржоазията. Ако тръгнем по тая линия, ще отречем всички завоевания на партията и народа от преди освобождението ни...

— Създадени текезесета от преди Девети септември може да се нарекат социалистически кълнове, така съм съгласен, но не и гнезда. Знаете ли какво значи гнездо? Значи да се излюпва всеки ден социализъм в снагата на буржоазното общество! Буржоазията ще ги смачка още в зародиш. Такава е логиката на класовата борба! Виж, „кълнове“ може да се каже, това са тенденции, както и в изкуството — прие той най-после такава една постановка.

Рядко Тодор Павлов отстъпваше от позицията си. Но под натиска на фактите, които ние, старите кооператори, изнесохме, той намери като диалектик точното определение и накрая се разбрахме.

Аз мисля, че е забравил спора ни. Но той никога не забравяше. Измъкваше из пластове на спомените си от преди десетилетия поразително точно факти и си служеше с тях като солидно доказателство за правдата си. Той беше гледал моя филм „Неспокоен път“ по романа „Своя земя“ и като навъси косматите си вежди, ме взе на прицел. Като че ли аз бях виновен за драмата на моя главен герой Мито Генин.

— Какво ги бръщолеви там един критик, че твоят герой бил психопат! Аз — казва — не знам точно кой може да се нарече психопат: дали героят или неговият критик! Ако той не знае какво ставаше в тоя революционен момент на великия прелом в нашето село, аз много добре знам, защото при мене идваха хората и си късаха ризите и душата си... Цела България проплака тогава от болка. Ненормална ли ще я наречем! Защо пише за работи, дете и хабер нема... Ти трябва да знаеш, че си попаднал в целта и не се влияй от такива изказвания. Дръж дълбоката бразда...

* * *

Тодор Павлов обичаше и мразеше — принципно. Когато обичаше, бореше се от все сърце и с пълна убеденост за неговата съдба. А много бяха хората, които той обичаше. Неизброим е списъкът им. Може да се изрази само с едно — целия български народ. Дори напоследък, когато болестите го преследваха, той работеше трескаво, участвуваше активно не само в партийния и обществено-политическия живот, но и в литературата. Не забравяше своите приятели, привърженици, познати и непознати, не затваряше вратата си за всички, които го търсеха и искаха неговите съвети. И в тия тежки времена за него той не беше оставял на мира, нито пък желал да бъде оставен. Общуваанията му даваха сила, прилив на кръв, на вдъхновение и творчески пориви. Заварвал съм го как лежи и диктува, как седи и коригира. Запазил съм ръкописи с негови поправки, уточнявания, засилване на ударността, логичния строй и непоклатимия завършек на мислите му. По-често аз съм го търсил, а понякога и той е поръчвал да отида при него, особено след като остана без кака Гана. Имаше нужда от ония, които го следват и разбират, особено след като остана без кака Гана. Било в Академията на науките или в редакцията на сп. „Философска мисъл“, в почивните домове във Владая, Баня или Хисаря. Но най-често у дома му, на ул. „Добруджа“ най-напред, а после във вилата в Княжево. Познавам го в най-различни състо-

яния: ту възбуден, остър, рязък да съди и присъжда, да критикува статии, произведения, автори, явления, или пък възторжено-разпалено да утвърждава и възвисява някакъв труд, стихотворение или разказче, развълнувано да възпроизвежда препирня, спор и да заключава неотменимо: „Но аз му отговарям, излиза статията ми „еди къде си““, посочва не само вестника, но и датата. Или пък спокоен, удовлетворен, притихнал, с блага усмивка ще стисне ръката ми и ще ме попита: „Чете ли отговора, статията ми?“ Разбира се, аз никога не отивах при него неподготвен, защото знаех, че тази проверка ще стане. Тоя изпит пред него не беше лек. За да дадеш мнение за каквото и да е, трябва да си помислиш много добре. Дръзнеш ли да възразиш, трябва да си въоръжен и да посрещнеш атаките, които мъчно се отбиваха. Дори положително да заговориш, той не се ласкаеше само от общи думи и веднага разбираше чел ли си, разбрал ли си и как си разбрал това, което е казал. С Тодор Павлов съм разговарял по всички въпроси: политически, икономически, философски, литературни, естетически и дори ежедневно-практически. Той се интересуваше от всичко. Питал съм се: защо се самораздава, защо не си гледа спокойствието, след като се е изкачил на най-високия връх? Не, той не можеше да се самоуспокоява. Той беше роден да се въълнува, да твори, да гори. Това беше неговата същност — самораздаване докрай в служба на партията и народа!

Не знам друга такава личност на нашия културен фронт, с такава всеобхватност да разглежда всичко, що става по света. За Тодор Павлов нямаше граници, в душата му не можа да свие гнездо както бездушното, така и ограничеността чак до последния му дъх. Той воюваше непримиримо срещу всякакви отклонения и извращения, знаеше само пътя напред и не само го следваше с безброй свои питомци, а и разширяваше и осветяваше много дълбеи и съвременни криволинии. Неговата изключителна ерудиция му помагаше да се прехвърля лесно от една област в друга и да извлича ценни мисли като златни жили из неизчерпаеми рудни залежи, да прави точни изводи и взима решения, които изпълваше докрай. Заемаше се да защитава несправедливо обвинени, докарани до отчаяние, да спаси подсъдими, да изтрие челото на оклеветени. Не помня случай, когато да е подхванал нещо и да го е оставил наред път. Той не познаваше тъпченето на място, изключваше покоя, неговата кипища натура приемаше двубоя, дискусиата бе ежедневната му атмосфера. Той обичаше движението, облъсците, борбата с ретроградното; навсякъде, по всички посоки воюваше за партийната правда. Чрез своето капитално произведение „Теория на отражението“, всепризнато световно постижение, създаде цяла школа от последователи у нас и зад граница, които с гордост съм чувал да казват: „Аз съм поддръжник на Тодор Павлов.“ Не знам доколко теорията му е прониквала неусетно у нас и ни е въоръжавала правдиво да отразяваме събитията и да защитаваме партийната позиция в изкуството, но ние действахме по нейната логика.

Неговата сила беше в това, че умееше да си служи прекрасно с теорията в практиката, да прилага философията в живота, да намира най-различни форми за внушение. Както и обратното: от случая, от факта да направи философско обобщение, откритие. С всяка дума той внасяше яснота. Тодор Павлов беше чужд на кабинетността и мъглявостта. Той имаше дарбата да превръща своето философско откривателство в жизнено новаторство, изключително полезно за хората. Марксизъм-ленинизъм беше неговата същност и той боравеше с него не като с нещо прилобито, а като с вродено, неотделимо, като туптенето на сърцето, като кръвта, която невидимо върши своето велико кръвообращение. Много читатели са ме питали при обсъждане на мои книги: „Кон са първообразите?“ И Тодор Павлов се заинтересува, след като се запозна с моята концепция — имам ли първообраз за написване на романа „Наследницата“. Аз го изненадах, като го запознах един път в Народното събрание с героинята. Той беседва с нея дълго и неведнъж по време на сесията (и той, и тя, и аз бяхме народни представители). Така беше вълнуващо от неописания още първообраз, че ме повика после и ми разказа какво е открил, да го имам пред вид.

Когато пиша тия редове, си спомням един тъжен и незабравим случай. Посетих бачо Тодор в Академията на науките, където той обикновено сутрин редовно приемаше много хора, от най-различни слоеве и професии. Чели сме и стотици писма, всеки иска помощ, квартира, безвъзмезден заем, служба, пенсия, изгонване на клеветник, възвръщане на партийни права. Безброй са човешките страдания и те преминаваха през него, през сърцето му. Учени искаха утвърждаване на звание, признаване на трудове, заемане на ръководен пост и т. н.

сота! По биологичните и психофизичните закони става всестранно проникване. Аз и това казах, където трябва! Докато не е късно, България трябва да бъде спасена. Комунизмът е в същност духовна чистота!“

Той говори по още много въпроси. Учудвахме се, че когато вече смъртта го обхваща с ледените си пипала, неговият дух отблъскваше пристъпите и се разпростираше мощен и всеобхватен. Стана дума за нашия литературен фронт и за някои творци. Той следеше особено внимателно пътя както на любимците си, така и на ония, които критикуваше. За един, когото е подкрепял и изтъквал, рязко отсъди: „Той е един“ — и вдигна показалеца си. — Признава само своето „аз“ и го поставя над всичко. И това му попречи много, та сега пише едни работи, дето никой не може да ги чете.“ За друг един разочаровано каза: „Аз го измъкнах от калта и направих, каквото можех, но той хем дарбицата му малко, хем изостана, затъна, а сега седнал да ме разубеждава за някои мои оценки, като че ли трябва да сверявам аз позицията си с неговата. Изгони го. „Повече да не ми прекрчаваш прага“ — рекох му. — „Ако ти плащаш данък на своите омрази и на безсилието си, аз не мога да нагаждам мнението си по твоята завист.“ И в тия часове, когато духът му вече беше на път да се отдели от изнемошялото тяло, той го държеше пак в своята принципност и комунистическа етичност. Беше диктувал нещо наскоро, имаше намерение да издава както нови, така и стари допълнения, пояснения. Но най-голямата му мъка беше, че не е успял да напише своята мечтана Логика. Спомням си го, когато в Академията на науките той критикуваше „Логиката“ на проф. Димитър Михалчев. Тогава той призна много качества на Михалчев, говори достойно за своя противник като голям учен, с уважение към неговия интелект. Но „Логиката“ му като ремкеанска философия отхвърли. „Неговият учител Ремке се оказа по-посредствен от него. Ученикът отиде много по-далеч, надвиши своя учител, и то в годините, когато революциите помитат от всички краища на света най-реакционната му философия.“

Ние оставихме бачо Тодор, защото умората го обхващаше.

— Благодаря ви, че дойдохте. Радвам се, че се държите здраво ръка за ръка, аз се опасявах да ви призная да не би. . . Случва се при тежки сътресения в живота, но виждам, че нищо не може да ви раздели. Изкуството, комунистическото изкуство — натърти той, — ви споява, не отдалечава. Такова единство е рядко явление. . .

Той каза тия думи като бащинско завещание. Така ги приехме и очите му се замрежиха от сълзи, както и при явяването ми, когато седнах до мъдрата му глава. Стори ми се, че белотата, която пълнеше тая стая, скоро ще бъде посипана от мрачина. Така и стана. Видяхме го в Народното събрание, отрупан с цветя, простихме се с него, когато над гроба му се издигна една цветна могила от любовта и признанието на народа. Поронихме сълзи заедно с небото, което притъмня, надвеси чело и поръси пресния му гроб. И отнесохме великия му неувяхващ образ. Беше погребан като патриарх на културата, като народен водач, оставил изключително богато наследство.